

theorie, naar een nieuw begrip van het Marxisme, en naar een theorie van de "Nieuwe Klasse". Voor de meeste sprongen klonk applaus, bij sommige was slechts een ongelukkige plons te horen. Maar het was juist die acrobatiek die mij bekoorde: nog steeds is de plons van een man als Alvin Gouldner me liever dan de plank van een normaalsocioloog.

Al Gouldner heeft zijn laatste sprong naar de overkant gemaakt, en de brug is nog steeds niet af. Wat doen wij daaraan, wij treuzelaars aan de rand?

Ontoelaatbare gezinnen: over het ontstaan van onmaatschappelijkheid

Ali de Regt

Inleiding

"Onmaatschappelijke gezinnen" hebben na de Tweede Wereldoorlog grote belangstelling ondervonden van de zijde van sociaal-wetenschappelijke onderzoekers. Een Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek (1) vermeldt niet minder dan 180 titels van onderzoeken die tussen 1945 en 1966 naar deze bevolkingsgroep zijn verricht, de honderden geschriften van niet onderzoeksmatige aard zijn hierin niet opgenomen.

In deze literatuur, maar ook in de kritische beschouwingen over het begrip "onmaatschappelijkheid" die merendeels na 1965 het licht zagen, wordt weinig belangstelling getoond voor het ontstaan van het probleem van gezinnen die met de termen ontoelaatbaar, asociaal, verwaarloosd, sociaal-achterlijk of onmaatschappelijk werden of worden aangeduid. Aangezien het hier gaat om waarderende en stigmatiserende termen die in een bepaalde periode aan bepaalde gezinnen werden toegekend, moet worden nagegaan wanneer en onder welke omstandigheden men bepaalde groepen met deze termen ging aanduiden.

In de eerste paragrafen van dit stuk wil ik aannemelijk maken dat het ontstaan van de categorie "asocialen" direkt verbonden is met een verscherping van de scheiding tussen "respectabele" en "niet-respectabele" arbeiders onder invloed van veranderingen in de arbeidssituatie en welvaartspositie van een deel van de arbeiders. Deze scheiding werd vastgelegd en versterkt toen de overheidszorg voor "lagere" groeperingen zich uitbreidde, en met name toen gemeentelijke overheden zich intensief met de huisvesting van arbeiders gingen bezig houden.

In de volgende paragrafen zullen we zien dat het vooral bij de volkshuisvesting betrokken ambtenaren waren, die zich bogen over de vraag welke gezinnen "ontoelaatbaar" genoemd moesten worden en wat er met de aldus benoemde gezinnen moest worden gedaan. In de jaren na de Eerste Wereldoorlog kozen zij voor concentratie in aparte complexen, waar toezicht en opvoedingsmaatregelen tot een geordende levenswijze moesten leiden. Ik hoop aannemelijk te kunnen maken dat deze keuze voortvloeide uit de in de eerste paragrafen beschreven ontwikkeling.

In het laatste deel van dit artikel zal ik aan de hand van een meer gedetailleerde beschrijving van de gang van zaken in de Amsterdamse complexen Asterdorp en Zeeburgerdorp laten zien hoe de opvoeding van "ontoelaatbaren" in zijn werk ging, hoe de bewoners op deze opvoedingspogingen reageerden en welke resultaten werden bereikt.

Volkshuisvesting en "ontoelaatbaren"

Omstreeks de eeuwwisseling was de huisvestings-situatie van grote aantallen arbeiders bijzonder slecht, ook naar de maatstaven van die tijd. Velen van hen woonden nog in kelders, veel grote gezinnen bewoonden één- en tweekamerwoningen, de huizen waren donker, vochtig en bedompt en in veel woningen ontbraken kranen en privaten. Na de Woningwet van 1902 werd in verschillende gemeenten een begin gemaakt met de onbewoonbaarverklaring en opruiming van de ergste krotten. Daarmee werd een nieuw probleem in het leven geroepen: de huisvesting van ex-krotbewoners. Hoewel de bewoners van krotwoningen tot de armste groeperingen behoorden werd een deel van hen financieel wel in staat geacht een woning op de particuliere markt te vinden. Voor veel krotbewoners waren de huren van bestaande arbeiderswoningen van redelijke kwaliteit echter veel te hoog; de bouw van gemeentewoningen met lage huren was dan ook onder meer bedoeld voor deze categorie "financieel-zwakkeren".

Met de krotopruiming kwam echter ook een categorie mensen naar voren die daarvoor nooit als zodanig was opgevallen, namelijk "zij die niet in staat zijn een woning behoorlijk te bewonen of in ander-

opzicht zich als huurder behoorlijk te gedragen, onverschillig of zij financieel draagkrachtig zijn of niet" (2), en die op grond daarvan niet voor een goede woning in aanmerking kwamen. Ook vóór deze tijd waren er natuurlijk wel gezinnen geweest die om welke reden dan ook als huurder niet gewenst waren en uit hun woning werden gezet. In het ergste geval kwamen deze gezinnen terecht in een van de inrichtingen die door particulieren waren opgericht voor tijdelijke huisvesting van zwervers en daklozen, het Toevlucht voor Onbehuisden of Tehuis voor Daklozen. Meestal waren deze gezinnen echter wel in staat geweest in een van de vele krotten een nieuw onderdak te vinden. Maar toen de krotopruiming met enige voortvarendheid ter hand werd genomen, werd het voor hen steeds moeilijker een "gelijkwaardige" woning te vinden, terwijl zij in betere huizen niet werden toegelaten. "Welke huiseigenaar zal verhuren aan mensen die als wanbetalers, ruziemakers, vuilpoetsen bekend staan wanneer hij evengoed een ordelijk gezin kan krijgen?" (3)

Maar ook gemeenten wensten deze gezinnen niet in hun ter vervanging van de krotten gebouwde woningen toe te laten. Evenmin als particuliere verhuurders voelden zij er iets voor hun huizenbezit bloot te stellen aan te verwachten verwaarlozing en vernieling en wensten zij het risico van huurderij te lopen. "Ook bij het tot stand komen van gemeentewoningen zullen er nog steeds een aantal gezinnen blijven bestaan, wien wegens hun wangedrag of vervuiling geen toegang tot die woning kan worden verleend" (4).

Zo werd, juist in gemeenten die actief waren op het gebied van krotopruiming en gemeentelijke woningbouw, een groep mensen uitgeselecteerd die ongeschikt werden geacht voor het wonen in behoorlijke woningen. Volkshuisvestingsambtenaren introduceerden voor deze door hen als probleemgroep ontdekte categorie mensen ook een naam: "ontoelaatbaren". Deze term werd waarschijnlijk voor het eerst gebruikt in een adviesrapport uit 1914 aan B&W van Amsterdam, en raakte na de Eerste Wereldoorlog steeds meer ingeburgerd, ook buiten de kring van huisvestingsambtenaren. Hoewel men in ambte-

lijke en openbare stukken de term wat probeerde te verzachten door er het woordje "zogenaamd" aan te laten voorafgaan, en er af en toe, bijvoorbeeld in de Amsterdamse gemeenteraad, enige bedenkingen tegen dit woord geuit werden, tilden de beleidsmakers niet zo zwaar aan de beladenheid van deze aanduiding. De Amsterdamse wethouder van volkshuisvesting, De Miranda, noemde het zelfs "sentimenteel" om over dat woord te vallen (5). Dat de aldus aangeduide personen daar soms anders over dachten, zal later aan de orde komen.

"Nette" en "ontoelaatbare" gezinnen

In de 19e eeuw waren termen als de armen, het lagere volk en de volksklasse gangbaar als aanduidingen voor groeperingen die niet tot de burgerij behoorden. Deze termen suggereerden een homogeniteit die niet bestond, die alleen aanwezig was in de ogen van toeschouwers die zo ver van de betrokken groepen afstonden dat zij de differentiaties in welstand en levensstijl niet opmerkten. Iets nauwkeuriger observators merkten wel degelijk dat ook de volksklasse intern gelaagd was, zij zagen met name een scherpe tweedeling tussen de geregelde ambachts- en handwerkslieden en het losse, ongeschoolde en ongeregelde werkvolk (6).

Arbeiders zelf hanteerden echter veel verfijndere onderscheidingen; zij onderscheidden zich van elkaar naar maatstaven van welstand en gedrag, van meer of minder netjes en respectabel. Woonbuurten werden als meer of minder fatsoenlijk beschouwd, binnen elke buurt waren weer straten of delen van straten die als net of minder net bekend stonden. Waren voor buitenstaanders de verschillen niet groot, voor de betrokkenen lag er een wereld van verschil tussen mensen die geen schulden maakten, een geregeld huishouden voerden, hun kinderen goed verzorgden en hen een vak lieten leren, nette meubels en een kleed op de grond hadden, en buurtgenoten voor wie dit allemaal niet gold (7).

De omvorming van het "lagere volk" tot industriële arbeidersklasse maakt aan deze interne hiërarchie geen einde, maar creëerde nieuwe onderscheidingen en verschillen. Handwerks- en ambachtslieden

daalden af" tot loonarbeiders, delen van het oude stadsproletariaat "kloppen op" tot industrie-arbeiders. Aan het begin van de 20e eeuw was dit proces nog in volle gang: handwerkslieden en kleine oeringdoenden waren er nog volop, naast fabrieksarbeiders bleef een heel scala van werklieden in een veelheid van min of meer ongeregelde beroepen bestaan. Bovendien trad binnen de groep van industriearbeiders zelf al spoedig ook weer een differentiatie op: die tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders; een verschil dat niet alleen in het werk, maar ook in het loon en in de hele leefwijze tot uiting kwam. Stonden omstreeks 1850 fabrieksarbeiders zeer laag in de rangorde van werklieden, zowel qua beloning als qua maatschappelijk aanzien (8), met de voortgaande industrialisering verwierven zij zich een relatief steeds gunstiger positie. Vooral de geschoolde fabrieksarbeiders wisten hun lonen en andere arbeidsvoorwaarden aanzienlijk te verbeteren en de sociale verzekeringen gaven hen voor het eerst een zekere bescherming tegen de gevolgen van ongevallen, invaliditeit en ouderdom. Naarmate deze arbeiders in de loop van de twintigste eeuw meer gewend raakten aan geregelde arbeid, arbeidersgezinnen iets welvarender werden en arbeidersvrouwen meer de kans kregen zich geheel te wijden aan huishouden en gezin, werkten zij zich op tot een hoger niveau van "beschaving", hetgeen, zoals ik elders uitgebreid heb proberen aan te tonen, onder meer tot uitdrukking kwam in grotere huiselijkheid, netter woongedrag, meer aandacht voor de opvoeding van de kinderen en een vermindering van het alcoholgebruik (9).

Dit "civiliseringsproces" werd aan de ene kant gestimuleerd door leden van de burgerij, die via controle en opvoeding arbeiders tot een minder losbandig en meer geregeld leven wilden brengen. Aan de andere kant was het ook de arbeidersbeweging, die in de strijd om versterking van de eigen machtspositie aandrong op zelfdiscipline: alleen via gedisciplineerd collectief optreden konden doeleinden bereikt worden die zonder organisatie gedoemd waren te mislukken.

Werkten industriële arbeiders zich in de loop van de 20e eeuw op tot "gevestigde" arbeiders met ge-

regeld werk, enige materiële zekerheid en een "fatsoenlijke" levenswijze, daarnaast bleef tenminste tot de Tweede Wereldoorlog een grote bevolkingsgroep bestaan die met ongeregeld werk aan de kost kwam: venters, losse arbeiders, sjouwers, grondwerkers en dergelijke. Deze mensen profiteerden nauwelijks van de gestegen lonen, van kortere werktijden en van verzekeringen tegen ongevallen, invaliditeit, ouderdom en werkloosheid. Bij hen ontbrak ook de regelmaat die zo kenmerkend was voor het werken in een industriële onderneming. Straathandelaren waren vrij te gaan en te komen naar eigen inzicht, sjouwers namen een karwei aan en moesten zorgen dit af te krijgen zonder zich te hoeven storen aan vaste werk- of schafttijden, losse werklieden waren niet aan een vaste werkgever gebonden: zij werden vaak per dag aangenomen en per dag betaald.

Het ontbreken van een vaste regelmaat in de beroepsarbeid had invloed op de totale levenswijze (10). Men was hierdoor niet gebonden aan vaste uren in het gezinsleven. Dit kon leiden tot een "rommelig" huishouden waarin niets "op tijd" werd gedaan. Kinderen gingen niet regelmatig en op tijd naar school, gingen niet op vaste tijden naar bed en stonden evenals de andere gezinsleden niet op een vaste tijd op. Onregelmatige arbeid bracht ook met zich mee dat de verdiensten niet alleen per dag binnenkwamen, maar ook per dag werden uitgegeven. Tot sparen kwam men zelden; in perioden waarin men niets verdiende leed men armoede en maakte men schulden tot er weer betere tijden aanbraken. Geld werd vaak voor directe behoeftenbevrediging aangewend, waardoor huurbetaling die een planning in wekelijkse perioden verelste, er vaak bij inschoot (11). Omdat deze arbeiders niet in vast dienstverbaad werkten, waren zij minder dan fabrieksarbeiders gedwongen zich aan de discipline van anderen te onderwerpen, terwijl werk en werkomstandigheden ook weinig zelfdiscipline eisten.

Het emancipatieproces van de industriële arbeidersklasse, dat gepaard ging met een groter zelfbewustzijn en dat behalve in economische verbeteringen ook valt aan te wijzen in veranderingen in levensstijl en gedragsbeheersing, beroerde de ven-

ters, sjouwers en andere losse werklieden veel minder. Zij waren door hun onregelmatige arbeid, door hun economisch "individualisme" en door hun ongeregelde leefwijze niet of nauwelijks tot collectieve actie en organisatie te brengen. Hun levenswijze was zo anders dan dat van de industriearbeiders, dat zij zich moeilijk met deze modernere, naar collectieve sociale stijging strevende arbeiders konden identificeren.

Het gedrag van de "achterblijvers" werd voor de emanciperende groepen steeds minder acceptabel. Hun tolerantie tegenover "onrespectabel" gedrag werd geringer. Zij gingen het als storend ervaren deelgenoot gemaakt te worden van de echtelijke twisten van hun burens, die niet zelden op straat werden uitgevochten, zij wilden niet langer betrokken worden bij de burenruzies die door de veelvuldige, onvermijdelijke contacten in de volksbuurten aan de orde van de dag waren en die vaak tot schreeuw- en vechtpartijen op straat aanleiding gaven. Het dronkemansgedrag op straat werd sterker afgekeurd naarmate het drankgebruik onder arbeiders afnam, en waar zijzelf zindelijkheid in, maar ook rond de woning, in trappenhuisen, portalen en op straat belangrijker waren gaan vinden, werd de vuilheid van anderen steeds aanstootgevender. Luidruchtigheid van burens, zowel binnenshuis als op straat, was een teken van gemis aan zelfbeheersing waarvan men last kreeg. Ook afwijkend seksueel gedrag werd steeds minder tolerant bekeken. Met het proces van sociale stijging dat de arbeidersklasse doormaakte, werd een "puriteinse" moraal steeds sterker en werden inbreuken op die moraal feller afgekeurd. Zowel particulieren huiseigenaars als gemeenten kregen herhaaldelijk verzoeken binnen om "onzedelijke" gezinnen de huur op te zeggen (12).

Het ongedisciplineerde gedrag van allerlei aard van buurtgenoten werd niet alleen als storend, maar ook als bedreigend ervaren. Het herinnerde aan een situatie die men zelf nog niet zo lang teboven was, en de angst daarin terug te vallen was gezien de wankel economische positie, niet denkbeeldig. Verhuizen naar een van de nieuwe arbeidersbuurten was zo niet alleen een manier om een betere woning te krijgen, maar ook een manier om zich te ont-

trekken aan de storende en bedreigende nabijheid van "onfatsoenlijke" bureu. Maar dan moesten "nette" gezinnen hier wel gevrijwaard worden tegen de vestiging van gezinnen die ver onder de nieuwe maatstaven van ordelijkheid en netheid bleven. Voor hen was geen plaats meer temidden van arbeiders die een rustiger, huiselijker en netter leefpatroon hadden ontwikkeld en die bepaalde gedragingen die hen vroeger minder stoorden, nu "ontoelaatbaar" vonden (13).

Het mag geen verwondering wekken dat vooral sociaal-democraten zich na de Eerste Wereldoorlog intensief met het probleem van "ontoelaatbare" gezinnen hebben bezig gehouden (14). De SDAP vond in de industriële arbeiders haar belangrijkste basis en voor verdergaande emancipatie van de arbeiders was de hoop vooral op deze groepering gevestigd. Voor groeperingen die buiten dit proces van emancipatie bleven omdat ze de nodige discipline misten, zich aan elke vorm van organisatie onttrokken en alleen tot ongeorganiseerde of kortstondige rebellie kwamen, bestond weinig begrip en waardering. Het beleid van de SDAP was dan ook voornamelijk in overeenstemming met en gericht op de belangen van de "fatsoenlijke" arbeiders. Op het gebied van de volkshuisvesting betekende dit het beschermen van gevestigde arbeiders tegen de nabijheid van "ontoelaatbare" bureu. Omdat in de SDAP sterk het besef leefde dat volksofvoeding een onmisbaar element was in de ontwikkeling naar een nieuwe maatschappij, wilde men de uitgesloten gezinnen echter niet aan hun lot overlaten, maar opvoeden tot ook zij zich in niets meer onderscheidden van "nette" arbeiders.

"Ontoelaatbaar" woongedrag

De direkte zorg van lokale overheden voor de huisvesting van arbeiders bracht dus met zich mee het aanleggen van een daarvoor niet gemaakt onderscheid: dat tussen gezinnen die wel en gezinnen die niet in staat werden geacht "een goede woning behoorlijk te bewonen". Gezinnen werden tot de ene dan wel tot de andere categorie gerekend op basis van een drietal criteria; "ontoelaatbaar" werden ze genoemd als ze hun woning verwaarloosden, over-

last veroorzaakten aan hun bureu wegens wangedrag, of huurschuld maakten. Vooral het verwaarlozen van de woning sprong als niet te tolereren gedrag naar voren. Verhuurders, waaronder gemeenten zagen het als een zaak van het grootste belang dat hun woningen goed onderhouden en niet in snel tempo uitgewoond werden. Bewoners werden geacht hun woning, bedden en meubels schoon te houden, ongedierte zoals vlooiën, luizen en ratten te weren, de verf en het behang netjes te houden en de verschillende vertrekken te gebruiken waarvoor ze oorspronkelijk bedoeld waren. Uit de rapporten die Amsterdamse woninginspectrices opstelden van hun bezoek aan gegadigden voor een gemeentewoning kunnen we aflezen wat zij geen "behoorlijke bewoning" vonden (15):

"De bewoning is vuil, kleverig en rommelig, de bedden zijn gevuld met bergen rommel".

"Onbeschrijflijk. Bedden heel slecht, één grote massa".

"In de kamer hangt een ondragelijke lucht. In de voorkamer wat gehavende stoelen en een oude gramfoon.

Achter: een bedstede met vuil beddegoed".

"Bende, verwaarloosd, uitgewoond, stinkend. Bewoning beuaden critiek. Verwaarloosde bedden, haveloos, vuil, stinkend".

"Bedden nesten; drie katten. Vuil, vies, verwaarloosd".

"Bewoning meer dan vuil en arm. Privaat is onbeschrijflijk. Beddegoed slecht en onvoldoende".

Vervuiling werd geweten aan vrouwen die zich niets aan het huishouden gelegen lieten liggen ("vrouw is lui", "vrouw gaat veel de deur uit"), die niet in staat waren tot huishoudelijk werk door lichamelijke of psychische kwalen ("vrouw zwakke longen", "vrouw stuurloos"), die het huishouden met de vele kinderen niet meer aankonden ("de vrouw kan de boel niet meer de baas"). Soms vervuilde de woning door het houden van dieren, zoals bij het gezin dat eenden in de slaapkamer hield of waar konijnenhokken in de kamer stonden, soms door het verichten van huisarbeid in de enige kamer waar ook gekookt, gewoond en geslapen moest worden of door het opslaan van voorraden handelswaar, zoals aardappelen, groenten en fruit in de kamer (16). Verwaarlozing van de woning ging echter vaak nog verder dan vervuiling, meermalen werden ook vernielingen in de woning aangericht. Ramen werden

veelvuldig gebroken door onvoorzichtigheid, maar, naar men vermoedde, ook wel opzettelijk; het houtwerk van de woning moest het nogal eens ontgelden en werd 's winters bijvoorbeeld als brandhout gebruikt. Uit een rapport van een opzichteres:

"Buitengewoon ruw en vernielzuchtig. Vreselijke kinderen die over schoorsteenmantel, tafel, bedden, e.d. elkaar achterna joegen. Twee jongens bezig met messen op de tafel in te hakken".

Voor deze "gezinnen die de boel afbreken" werden de nieuwe arbeiderswoningen niet veilig geacht. In de discussie over de huisvesting van "ontoelaatbaren" werd herhaaldelijk naar voren gebracht dat eventueel voor deze groep te bouwen woningen tegen vernielzucht bestand moesten zijn door deur- en raamkozijnen niet van hout, maar van ijzer te maken en iemand meende zelfs dat dergelijke mensen geen houten meubelen, zoals ledikanten moesten krijgen "vanwege het eigenaardige gebruik dat deze soort bevolking van daartoe geschikt meubilair maakt" (17).

Uit het voorafgaande kan worden afgeleid dat "ontoelaatbaarheid" door vervuiling vooral vrouwen werd aangerekend. Als zij de hun toegeschreven taken niet naar behoren vervulden, was de kans groot dat het gezin als "ontoelaatbaar" te boek kwam te staan.

Het veroorzaken van burenoverlast kon ook een reden zijn om als "ontoelaatbaar" te worden aangemerkt. Overlast kon veroorzaakt worden door vuilheid en vernielzucht, zeker als deze zich uitstrekten tot in het trappenhuis of de onmiddellijke omgeving van de woning, door luidruchtigheid in huis of op straat, door dronkenschap of door verregaande ruzieachtigheid. Burenoverlast kwam alleen aan het licht door klachten van burenen:

"Gezin opgezegd omdat andere burenen anders verhuizen".
"Moesten van de woning wegens burenoverlast. Gezin, dat om zijn verregaande brutaliteit bekend staat bij allen, die met hen te maken hebben".

De gemeente moest klachten van burenen steeds serieus nemen, meende de Amsterdamse wethouder van volkshuisvesting. De verstandhouding tussen burenen was

volgens hem "lang niet altijd zo idyllisch (...) als de communisten suggereren" (18) en vuile, luidruchtige en ruzieachtige mensen konden het hun burenen, zeker waar die op één trap woonden, bijzonder onaangenaam maken. Als "ontoelaatbaren" niet uit hun woning verwijderd zouden worden, achtte men het gevaar groot dat normale gemeentewoningen meer en meer voor "normale" bewoners ongeschikt werden en dat "deze ze ook gaan schuwen", want "normale valide arbeiders willen deze mensen niet in hun omgeving hebben" (19).

Een derde criterium voor "ontoelaatbaarheid" was het niet betalen van de huur. Voor gemeenten die zich met krotopruijing bezig hielden was het een belangrijk gegeven of de wanbetalers tot de financieel zwakkeren behoorden die op de particuliere markt nooit een redelijke, voor hen betaalbare woning zouden kunnen vinden, of tot degenen die wel een normale huur konden opbrengen, maar om andere redenen grote huurschuld opliepen. Voor de eerste categorie waren de gemeentewoningen met lage huren onder meer bestemd, maar wanbetalers "uit onwil" werden uit deze huizen geweerd; ook voor dit gedrag werd de term "ontoelaatbaar" gebruikt.

De grens tussen onmacht en onwil was echter moeilijk aan te geven. Ook de "onwillige" wanbetalers hadden meestal maar een gering inkomen en velen leefden van de steun. De onwil tot het betalen van huur was vaak een keuze vóór het kopen van voedsel, een stukje kleding, een paar schoenen. Wel verschilden gezinnen in de prioriteit die zij aan het betalen van huur toekenden. Ging bij sommigen huurbetaling voor alles, anderen meenden dat de huur wel eens kon wachten als er dringend andere dingen nodig waren of als het geld "beter" besteed kon worden, zoals de man die het geld voor de huur uitgaf aan een dagje uit met het gezin, omdat hij vond dat zijn kinderen daar net als alle kinderen recht op hadden.

Regelmatige huurbetaling vereiste een zekere zelfbeheersing in het omgaan met geld, het vereiste het opzij leggen van een bedrag dat voor allerlei andere dingen kon worden gebruikt, terwijl het niet

betalen van de huur geen direkte gevolgen, maar alleen consequenties op langere termijn had. Huurschuld was dan ook in een aantal gevallen het resultaat van een onvermogen of onwil zichzelf de discipline van regelmatig betalen op te leggen.

Van "ontoelaatbaarheid" naar "onmaatschappelijkheid"

Hoewel de term "ontoelaatbaar" primair betrekking had op woongedrag, werden aan "ontoelaatbaren" ook andere gedragingen en eigenschappen toegeschreven. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in het feit dat dezelfde mensen voor deze groep vrij willekeurig andere aanduidingen gebruikten: "minderwaardigen", "verwaarloosde gezinnen", "sociaal-achterlijken", "asocialen", "maatschappelijk uitgestotenen", "hezinksel der maatschappij", waarmee tot uitdrukking werd gebracht dat het hier om de in alle opzichten laagste groeperingen van de samenleving ging. De kenmerken die het vaakst met "ontoelaatbaar" werden geassocieerd waren alcoholisme, kinder verwaarlozing, criminaliteit en geestelijke abnormaaliteit. Overmatig drankgebruik werd als een belangrijke oorzaak van ontoelaatbaar woongedrag gezien. Het leidde tot armoede en daarmee tot huurschuld, het gaf aanleiding tot luidruchtigheid, tot ruzie en vechtparijen, tot passiviteit en onverschilligheid bij de andere gezinsleden. "Het grootste euvel, dat de meeste ellende en verwaarlozing, de ergste verwording veroorzaakt, blijkt ook hier weer de dronkenschap te zijn" (20).

Vrouwen die hun woning in verregaande mate lieten vervuilen, verwaarloosden ook vaak hun kinderen. Telkens wordt in rapporten van woninginspectrices vermeld hoe slecht kinderen eraan toe zijn, hoe vuil en slordig zij eruit zien, op blote voeten, soms "half naakt" en vol ongedierte. Uit de bezoekersrapporten van woningopzichters:

"Ongeklede en vervuilde kindertjes zaten aan tafel".

"Kinderen half naakt, op blote voeten en zeer vuil (...) vond het niet de moeite waard ze op deze woning goed aan te kleden".

"Vrouw vond het niet nodig de kinderen te wassen, toch onbegonnen werk".

"De kinderen waren wegens de koude maar eens een hele dag in bed gestopt".

Ook zouden ouders verkeerd met hun kinderen omgaan; kinderen zouden of te weinig aandacht krijgen en bijvoorbeeld hele dagen aan hun lot overgelaten worden, of te veel hun zin krijgen en niet aan discipline onderworpen worden. Schoolverzuim kwam heel veel voor, niet alleen bij oudere meisjes die thuis moesten helpen, maar ook bij jongere kinderen; ook kwamen kinderen vaak te laat op school. Relatief veel ouders waren uit de ouderlijke macht ontzet of ontheven en veel kinderen stonden onder toezicht van een gezinsvoogd. Bovendien werden veel kinderen kortere of langere tijd buiten het gezin verpleegd op aandrang van justitie en instellingen van maatschappelijke zorg (21).

Sommigen associeerden "ontoelaatbaarheid" in de eerste plaats met crimineel gedrag. Leden van gezinnen die tot de "ontoelaatbaren" gerekend werden, kwamen meer dan gemiddeld in aanraking met de politie of justitie wegens ontduiking van de leerplicht, diefstal, weerspanningheid, openbare dronkenschap, bedelarij en onzedelijkheid. Of ze op dit punt ook ongunstig afstaken bij andere sociaal laag geplaatste groepen is echter niet bekend. Ook kinderen kwamen nogal eens in aanraking met de politie wegens diefstalletjes, vernielingen, luidruchtigheid en straatschenderij (22). Toen aan het begin van de jaren twintig in Amsterdam werd besloten een tweetal complexen voor "ontoelaatbare" gezinnen te bouwen, kwamen bij de gemeenteraad adressen binnen van verontruste bedrijfseigenaren, die tegen deze bouw in de nabijheid van hun bedrijven protesteerden. Zij noemden dit een "onuitsprekelijke ramp", daar de ervaring met een eerder daar gelegen complex noodwoningen hen had geleerd dat hun eigendommen niet veilig waren voor vernieling, inbraak en diefstal. Ook werd de angst uitgesproken dat hun vrouwelijk personeel niet langer zou willen blijven "als de jeugdige personen dagelijks in de donkere avonduren langs de te stichten ver afgelegen kolonie van minder gunstige elementen zich huiswaarts moesten begeven" (23).

In de gemeenteraad wekten deze bezwaarschriften enige beroering. Vooral de communisten waren verontwaardigd dat de toekomstige bewoners "als dieven en moordenaars" werden afgeschilderd; B&W

noemden de toon van het adres van de industriëlen ongepast. Het verzoek van de adressanten werd afgewezen; wel kregen zij de toezegging dat de last tot een minimum beperkt zou worden, aangezien de directeur van de Woningdienst intern toegaf dat de "ontoelaatbaren" menigmaal last veroorzaakten.

Degenen die zich met het vraagstuk van "ontoelaatbare" gezinnen bezig hielden, stelden zich herhaaldelijk de vraag of deze mensen wel geestelijk normaal waren. De directeur van de Amsterdamse Woningdienst, Keppler, sprak bijvoorbeeld van "psychopaten van allerlei aard" en verstond daaronder ruziemakers, dronkaards en ouders die hun kinderen verwaarloosden, waardoor dit begrip wel een zeer ruime definitie kreeg (24). En in deze losse betekenis werd vaker aan deze bevolkingsgroep of aan bepaalde leden van deze groep gerefereerd als psychopaten. Het is niet helemaal duidelijk in hoeverre zo'n aanduiding verwees naar aangeboren psychische afwijkingen. Ideeën over aangeboren geestelijke defecten bij deze groepering bestonden wel, ondermeer bij de eugenetici. De psychiater Querido ging in zijn studie over de bevolking van het Amsterdamse complex Zeeburgerdorp tegen deze ideeën in. Zijn conclusie was dat het onmaatschappelijke gedrag van de bewoners slechts in een klein aantal gevallen verklaard kon worden uit aangeboren reaktiewijzen en dat een verklaring voor de typische eigenschappen van deze mensen grotendeels gezocht moest worden in milieu-invloeden, in armoede en slechte levensomstandigheden (25).

Querido was in Nederland de eerste die "ontoelaatbaar" gedrag expliciet met een geheel van psychische eigenschappen in verband bracht. Een groot gedeelte van de bewoners van Zeeburgerdorp werden volgens hem gekenmerkt door schijnbare "achterlijkheid", die zich openbaarde in "een volslagen gebrek aan interesse buiten den engsten belangenkring; in een onvermogen om ook maar korten tijd vooruit te denken; in groote hulpeloosheid ten opzichte van ledere, eenigszins vreemde situatie; in zorgeloosheid en gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel; in zelfingenomenheid, licht geraakte eigenwijsheid,

in het slaafs volgen van een ingeslepen sleur" (26). Ook kon men volgens hem in deze groep psychopathische trekken aanwijzen. "Hiermee vat men een aantal uitingen en gedragingen samen, die het individu in botsing brengen met de maatschappij. Gensdeels zijn het motorische ontladingen, plotse-linge gewelddaden, ruwheden, wreedheden, uitingen van vernielzucht. Aan de andere kant zijn het teekenen van een labiel gevoelsleven, woede- en huilbuien, redeloze ruzies. Sommigen gedragen zich gerulerend of provocerend tegenover overheids-lichamen, anderen brutaliseren hun gezin" (27).

Ideeën over een eventueel verband tussen "ontoelaatbaar" woongedrag en een breder scala van ongewenste gedragingen en eigenschappen die, zoals we gezien hebben in de jaren twintig in weinig uit-gewerkte en theoretisch ondersteunde vorm leefden, kregen door de studie van Querido een steviger basis. Het probleem van de "ontoelaatbare" gezinnen werd geleidelijk steeds minder als woonprobleem gedefinieerd, een meer-omvattende omschrijving kreeg steeds meer de overhand. In een onderzoek van de Nederlandse Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid uit 1938 heette het: "Het onderzoek heeft de bevolking der a-sociale gezinnen doen kennen als een wereld van degeneratie, van biologische en maatschappelijke onvolwaardigheid, als een kweekplaats van a- en antisociale elementen (...)" (28). En in de vloed van beschouwingen die na de Tweede Wereldoorlog over het "vraagstuk der onmaatschappelijkheid" loskwam, nam het slechte woongedrag nog maar een zeer ondergeschik-te plaats in.

De term "ontoelaatbaren" werd in de jaren dertig minder gehanteerd dan daarvoor, gebruik van deze naam werd ook steeds minder gepast gevonden. Volgens een Amsterdamse opzichteres "mocht je dat eigenlijk niet zeggen", een andere opzichteres vermeldde dat zij een bezoeker van een van de complexen, die het woord "ontoelaatbaren" in de mond nam, had terechtgewezen: "Haar op de onjuistheid van deze benaming attent gemaakt".

De naam "ontoelaatbaren" mag in onze oren hard klinken, gebruik van een dergelijke benaming heeft

voordelen boven de later meer algemeen gehanteerde term "onmaatschappelijken". Ontoelaatbaren waren mensen die niet getolereerd werden in een normale woning; het begrip verwees in eerste instantie naar de reactie van woningverhuurders op het woongedrag van hun huurders. Hoewel in de praktijk het begrip niet alleen op woongedrag sloeg, maar geassocieerd werd met andere negatieve gedrags- en persoonlijkheidskenmerken, bleef het woongedrag toch centraal staan. Bovendien gaf de term heel duidelijk aan dat we met een proces van stigmatisering te doen hadden. De term onmaatschappelijkheid is diffuser, verwijst niet naar specifieke gedragingen, maar naar een vrij vraag syndroom van negatieve eigenschappen die de totale persoonlijkheid vormen. Gebruik van deze naam verhult bovendien het proces van stigmatisering; de suggestie wordt gewekt dat onmaatschappelijkheid een "objectieve" aanduiding is, hetgeen het voor de betrokkenen nog moeilijker maakt zich aan dit stigma te onttrekken.

Opvoeding van "ontoelaatbare" gezinnen

Het uitselcteren van een categorie mensen die niet voor een goede woning in aanmerking kwam, bracht onvermijdelijk de vraag naar voren wat er dan wel met deze mensen gedaan moest worden. Sommige gemeenten volstonden met het beschikbaar stellen van oude leegstaande gebouwen, noodwoningen, barakken en nog niet afgebroken krotten. Maar in andere gemeenten kwamen discussies op gang over de wenselijkheid deze gezinnen op te voeden, zodat zij geschikt zouden worden voor het wonen in normale woningen (29).

Door "ontoelaatbaarheid" te definiëren als een opvoedingsprobleem, verzuimde men consequenties te trekken uit het duidelijk naar voren springende verband tussen armoede en "ontoelaatbaar" gedrag. Dat dit verband wel werd erkend, moge blijken uit de woorden van de Amsterdamse wethouder De Miranda: "Het sociaal-achterlijke kan niet worden losgemaakt van de materiële onmogelijkheid om een redelijke huur te betalen, en evenmin van de morele achterlijkheid, die dikwijls gepaard gaat met het niet hebben van voldoende inkomsten" (30). Ook als

men van mening is dat verhoging van de inkomsten de "morele achterlijkheid" niet direkt opheft, zou men toch verwachten dat aan de economische en beroepssituatie van "ontoelaatbaren" meer aandacht zou zijn besteed dan gebeurd is. Alleen de communisten waren van mening dat economische verbeteringen een einde zouden maken aan het verschijnsel der "ontoelaatbaarheid". Zij spraken van "het gevolg van omstandigheden en opvoeding onder kapitalistisch regiem" en zagen de oplossing in de omverwerping van het kapitalisme en, op korte termijn, de verbetering van de huisvesting. Als deze mensen eenmaal een goede woning zouden hebben, zouden ze die ook goed onderhouden, want: "Dat wordt immers door alle vrouwen als een genoegen, als een eer beschouwd" (31). Sociaaldemocraten waren daarentegen de grootste pleitbezorgers van opvoedingsmaatregelen. De criminoloog Bonger, die een vooraanstaande plaats binnen de SDAP innam, zag in een verbetering van de positie van arbeiders geen direkte oplossing voor "ontoelaatbaar" gedrag, dat door hem een vorm van sociale pathologie genoemd werd en volgens hem als probleem op zichzelf moest worden aangepakt. "In de arbeidersbeweging zijn er nog velen die van de zogenaamde pathologische verschijnselen geheel niet op de hoogte zijn. Voor hen is er maar één maatschappelijk probleem: dat van de verheffing der arbeidersklasse. Zij vergissen zich: daarnaast staat dat der genezing der ziekteverschijnselen en de middelen daartoe zijn geheel andere dan bij de oplossing van het eerste probleem" (32). Opvoeding en toezicht waren de middelen die Bonger in het geval van "ontoelaatbaren" bepleitte.

Zoals gezegd ging Querido - heel expliciet - in tegen gedachten van eugenetici, die in "ontoelaatbaar" gedrag vooral erfelijke psychische afwijkingen vermoedden en een gedeeltelijke oplossing zagen in "maatregelen die de voortplanting van dit defecte kiemplasma verhinderen" (33). Deze ideeën hebben naar mijn weten geen invloed gehad op de beleidsmakers. Zij zagen "ontoelaatbaarheid" als een volkshuisvestingsprobleem dat door opvoeding moest worden opgelost; eugenetische maatregelen zijn zover ik kan nagaan nooit ter sprake gebracht.

Opvoeding zou volgens degenen die bij het beleid betrokken waren het best kunnen plaats vinden in afzonderlijk voor deze gezinnen te bouwen in-richtingen of complexen woningen, afgezonderd van "nette" arbeidersgezinnen. Een verblijf in een dergelijke "woonschool" zou moeten resulteren in de overplaatsing van gereclasseerde gezinnen naar normale woningen. Over de wenselijkheid van het bouwen van aparte complexen voor "ontoelaatbare" gezinnen was niet iedereen het eens. Communistische gemeenteraadsliden bijvoorbeeld zeiden het maken van een scheiding tussen wel en niet toelaatbare gezinnen principieel onjuist te vinden en meenden - met sommige anderen - dat de "ontoelaatbaren" juist tussen nette gezinnen gehuisvest moesten worden, van wie een invloed ten goede kon uitgaan. De meeste bij de volkshuisvesting betrokkenen waren echter voor afzondering van deze gezinnen. "De mening dat deze soort gezinnen niet bijeengebracht moet worden, deel ik niet. De slechte invloed van zulk een gezin op de omgeving moet niet onderschat worden", schreef Keppler (34). Het gevaar dat "ontoelaatbaren" voor hun omgeving opleverden werd voortdurend benadrukt. De invloed ten kwade die van deze gezinnen uitging, werd veel sterker geacht dan de goede invloed van de omgeving op deze gezinnen: "Regel is immers dat het kwade het goede overwint" (35).

Tegen samenbrengen en isoleren van "ontoelaatbaren" werd daarentegen ingebracht dat deze hierdoor een slechte invloed op elkaar zouden uitoefenen. Met name voor kinderen werd het verblijf in zo'n complex funest geacht, vooral als ze allemaal ook nog dezelfde - dichtstbijzijnde - school bezochten en daardoor nauwelijks meer in contact kwamen met "normale arbeiderskinderen". Maar in de discussie over de voor- en nadelen van separatie telden de last en het "besmettingsgevaar" die deze gezinnen voor hun omgeving zouden vormen, zwaarder dan de nadelen van onderlinge negatieve beïnvloeding (36). Deze nadelen hoopte men te kunnen opvangen door "niet-reclasseerbare gevallen" uit de complexen te verwijderen. Dit waren de mensen wier kans omgevormd te kunnen worden tot normale bewoners nihil werd geacht, terwijl juist aan hen een zeer negatieve invloed op hun omgeving werd toegeschreven.

Keppler dacht in dit verband aanvankelijk aan de opheffing van deze gezinnen en het stichten van tehuizen waar de kinderen, eventueel met hun moeder een tijdelijk onderdak konden vinden. Later pleitte hij zelfs - overigens zonder succes - voor de bouw van een of meer verblijven voor "super-sociaal-achterlijken", waar de "verstokte wanbetalers" en de "volslagen gedegenereerden" ondergebracht konden worden (37).

Met de bouw van aparte verblijven voor "ontoelaatbare" gezinnen wilde men dus twee doeleinden bereiken: bescherming van "normale" arbeidersgezinnen tegen de nabijheid van "ontoelaatbaren" en opvoeding van de laatsten tot behoorlijke bewoners. Daarnaast hoopte men dat het bestaan van dergelijke verblijven ook een preventieve werking zou hebben. Het stigma dat bewoners hiervan onvermijdelijk zou worden opgedrukt en de ligging en inrichting van de huizen zou de wens bij potentiële bewoners aanwakkeren uit de complexen te blijven en zo een stimulans vormen hun woongedrag te verbeteren.

Complexen voor "ontoelaatbare" gezinnen

Roewel na de Eerste Wereldoorlog op veel plaatsen in ons land een bepaalde categorie mensen ongeschikt werd bevonden voor verblijf in een normale woning en in verschillende gemeenten naar oplossingen hiervoor werd gezocht, werden alleen in Den Haag, Utrecht en Amsterdam gemeentelijke projecten op grotere schaal opgezet (38).

In 1924 werd in Den Haag een complex van 106 "controlewoningen" geopend. De woningen waren naar de mate van controle onderverdeeld in eerste-, tweede- en derdeklasse woningen, het toezicht in de laatste twee klassen was het strengst. De woningen waren omringd door een muur en alleen via een toegangspoort te bereiken. In Utrecht werd eveneens in 1924 het als "complex-Houtplain" bekend staande woningblok van 70 woningen in gebruik genomen. Dit blok lag, anders dan in Den Haag en Amsterdam niet geïsoleerd, maar midden in een arbeiderswijk. In Amsterdam werden twee complexen voor "ontoelaatbaren" gebouwd, in ambtelijke stukken vaak aange-

duid als "verblijven met bijzondere bestemming". Zeeburgerdorp werd in 1926, Asterdorp in 1927 in gebruik genomen. Beide complexen lagen aan de rand van de stad. Zeeburgerdorp bestond uit een straatje met aan weerszijde samen 56 huizen en lag op een landtong in het Oostelijk havengebied, Asterdorp, bestaande uit een aantal straten met 132 woningen lag in Amsterdam-Noord, temidden van industrieterreinen. Asterdorp was omgeven door een muur, een poort gaf toegang tot het complex.

De Woningdiensten van de drie gemeenten hadden contact met elkaar gehad over bouw, inrichting en beheer van de complexen. Overal waren kleine, verdiepingloze woningen gebouwd met 2, 3 of 4 slaapkamertjes, soms met een woonkamer/keuken, soms met een apart keukentje. De woningen waren zo ingedeeld dat controle op de bewoning gemakkelijk was. De bewoningsreglementen van de verschillende complexen leken sterk op elkaar. Ze bevatten een reeks ge- en verboden die verondersteld werden een opvoedende waarde te hebben. Gezinnen konden verplicht worden alvorens de woning te betrekken zich te baden en kleding en beddegoed te laten zuiveren; zij werden verplicht hun woning in zindelijke en ordelijke staat te houden; het was verboden kostgangers te houden, een handel, nering of bedrijf in de woning uit te oefenen, iets aan de woning te veranderen, schuren of hokken achter het huis te bouwen, zonder toestemming dieren te houden (behalve vogels in kooien), de woning gedeeltelijk aan anderen te verhuren, drinkwater te verspillen; in Den Haag en Utrecht was het ook verboden om alcoholhoudende dranken in de woning te hebben en daar waren ook regels ten aanzien van het drogen van de was en het kloppen van kleden, die in Amsterdam voor alle gemeentewoningen golden; in Den Haag mochten de bewoners van tweede en derdeklasse woningen alleen op bepaalde tijden bezoek ontvangen en sloot de toegangspoort op een vaste tijd.

Bewoners die zich niet aan deze regels hielden, konden uit het complex verwijderd worden, gezinnen die geheel volgens de regels leefden hadden kans overgeplaatst te worden naar een normale woning. Op sommigen maakten de reglementen de indruk dat het hier om een "gemoderniseerd gevangeniscomplex"

ging, een indruk die nog versterkt werd door het uiterlijk van met name de Haagse controlewoningen en het Amsterdamse Asterdorp. Het toezicht op de bewoners was in Den Haag het scherpst. Hier werkten een directeur die belast was met reclasseringsarbeid, een conciërge met zijn vrouw voor de dagelijkse gang van zaken en een aantal vervangende krachten. In Utrecht stond aan het hoofd van de inrichting een opzichter-badmeester met zijn vrouw, die voor de direkte begeleiding zorg droegen. In Amsterdam was bij de voorbereiding van de complexen ook gedacht aan een echtpaar, "dat in stand en geestelijk leven niet al te zeer afwijkt van dat der opgenomen gezinnen" en daardoor gemakkelijker het vertrouwen van de bewoners zou kunnen winnen. Uiteindelijk koos men echter voor toezicht door een woningopzichteres, die overdag daar haar kantoor had. Bovendien werkte in beide complexen een conciërge-badmeester die ook de dagelijkse gang van zaken in het oog moest houden.

De Amsterdamse verblijven Asterdorp en Zeeburgerdorp

In 1914 werd in Amsterdam voor het eerst gesproken over de huisvesting van "ontoelaatbare" gezinnen, twaalf jaar later werd het eerst complex woningen voor deze gezinnen in gebruik genomen. De directeur van de Woningdienst, Keppler moet als drijvende kracht achter de bouw van deze verblijven gezien worden. Herhaaldelijk liet hij weten de verbetering van de huisvesting van arbeiders niet mogelijk te achten als voor "ontoelaatbare" gezinnen geen aparte voorzieningen zouden worden getroffen, en de bouw, inrichting en werkwijze van Aster- en Zeeburgerdorp weerspiegelden tot op grote hoogte zijn ideeën (39).

De bewoners van de beide complexen werden gerecruuteerd uit gegadigden voor een gemeentewoning. Degenen die voor zo'n woning in aanmerking wilden komen, werden in hun oude woning bezocht. Als de bezoekende woninginspectrice de bewoning beneden een redelijk niveau vond, of wanneer klachten over ernstige burenoverlast bekend waren, kon zij het gezin als "ontoelaatbaar" definiëren. Welk gedrag nog net wel, welk niet meer toelaatbaar was, lag

niet precies vast. De indruk die de inspectrice bij haar bezoek kreeg was van groot belang, al moest de opzichteres van Aster- of Zeeburgerdorp de diagnose bevestigen. Ook gezinnen die wegens grote huurschuld op straat stonden, werden soms naar een van de complexen verwezen. Tenslotte werd de gemeente herhaaldelijk door de dienst Maatschappelijke Steun, door kinderbeschermingsinstanties en door liefdadigheidsverenigingen attent gemaakt op gezinnen die dringend toezicht nodig zouden hebben en probeerden opzichteressen deze mensen te bewegen hun intrek in een van de dorpen te nemen. Een enkele keer verzocht een gezin zelf in Aster- of Zeeburgerdorp te mogen wonen, omdat de woningen er beter waren dan in de stad.

De meeste gezinnen die hier kwamen, behoorden tot de laagstbetaalde groepingen. Een groot deel van hen leefde van de steun, ook voor de crisis van 1929. In 1928 werden van de 85 geplaatste gezinnen er 45 ondersteund (40) en in de jaren dertig was het percentage ondersteunden nog groter. Onder de bewoners van de complexen vond men een groot aantal venters in onder meer bloemen, fruit, groente, vis en ijs. Van degenen die in loondienst waren, werkte het merendeel als ongeschoold arbeider: los werkmán, sjouwer, havenarbeider, grondwerker. Het inkomen van de meesten was laag: de steunbedragen waren minimaal, maar ook in de verdienende gezinnen lag het inkomen meestal niet ver boven het steunbedrag. Bovendien wisselden de inkomsten van venters en losse arbeiders sterk. In Aster- en Zeeburgerdorp woonden veel grote gezinnen: in 1929 telde men gemiddeld bijna zes kinderen per gezin en gezinnen met tien of meer kinderen waren geen uitzondering (41).

In de gemeenteraad, die de bouw van deze woningen met alleen de stem van de communisten tegen goedkeurde, heerste grote eenstemmigheid over het feit dat er een aantal gezinnen waren die toezicht en leiding in aparte verblijven nodig hadden. Wel vond men dat dit toezicht niet zo ver mocht gaan als in Den Haag, "waar de bewoners het gevoel hebben dat zij in een gevangenis zijn", maar alleen de communisten protesteerden toen B&W aankondigden dat het toezicht "vrij streng" zou zijn (42).

Toch bestonden binnen de SDAP ook wel enige bedenkingen. Het Volk schreef in reactie op de plannen van Keppler: "Wij kunnen niet zeggen dat een stelsel van bevaderen en bemoederen ons aantrekt" (43). Een scherpe repliek van Bongers, die het "pure demagogie en onkunde" noemde te menen dat iedereen zichzelf wel kan opvoeden, smoorde de kritiek van de redactie (44).

De opvoeding in de complexen was gericht op "het vormen van nette gezinnen, het maken van geregelde betalrs, het vormen van rustige, kalme bewoners" (45). Hiertoe achtte men streng toezicht en discipline belangrijke middelen. "In zo'n complex moet in de allereerste plaats tucht heersen, een tucht, die van buitenaf opgelegd, door het bekwaam en taktisch optreden der opzichteres langzamerhand moet overgaan in een innerlijke tucht, als gevolg van de veranderingen in het wezen en denken van de haar toevertrouwd" (46). De opzichteres kreeg dus een belangrijke taak in de opvoeding toegekend. Zij moest naleving van de regels afdwingen, maar regels konden op verschillende manieren geïnterpreteerd en toegepast worden; zij waren in de woorden van een der bewoners "zoo rekbaar als een slang van tien kilometer" (47). De opzichteres moest in de dagelijkse praktijk bepalen welke normen zij meer, welke zij minder wilde benadrukken, welk gedrag zij nog wel, welk niet meer te tolereren vond. De sociale achtergrond en de persoonlijke instelling van de opzichteressen speelden hierbij onvermijdelijk een rol. Hieronder zal ik meer gedetailleerd ingaan op de activiteiten die zij ondernamen.

Bemoeiing met woongedrag. Waar ontoelaatbaarheid primair als verkeerd woongedrag werd gedefinieerd, werd op het leren wonen in de complexen grote nadruk gelegd. De opzichteres die via het ophalen van de huur geregeld bij de gezinnen aan huis kwam, controleerde of de woning netjes onderhouden werd. Als zij dit niet het geval vond:

"Op bezoek bij juffrouw B., een hopeloze bende aange-troffen".

"Bij 't huur ophalen was het rommelig. Wastobbe met vuile was in de kamer, hout achter de kachel opgestapeld, vloer-

ren niet helder".

gaf zij aanwijzingen hoe verbetering in de situatie aan te brengen, zij adviseerde bij de indeling van de tijd en probeerde vrouwen te stimuleren wat meer werk van het huishouden te maken. Probeerden opzichters soms met een vriendelijk woord het gedrag van bewoners te veranderen, "vandaag nog eens ernstig met moeder G. gesproken", soms ook "sloegen ze met de vuist op tafel" en "gingen tegen de vrouwen tekeer" (48).

Op geregelde tijden werd een zogenaamde "ledikantencontrole" gehouden: aan de zindelijkheid van de bedden werd grote waarde gehecht. Tegelijkertijdlette men er dan op dat jongens en meisjes na een bepaalde leeftijd niet meer in hetzelfde bed sliepen. Bij onvoldoende ledikanten, matrassen of beddegoed diende de opzichteres soms een aanvraag hiervoor in bij Maatschappelijke Steun of bij een liefdadigheidsvereniging.

Soms trad na verloop van tijd een aanmerkelijke verbetering in de bewoning op:

"Vandaag was de bewoning zo opgeknapt dat ik werkelijk mijn handen in elkaar sloeg",

soms ging de verbetering met ups en downs, soms ook was er van enige verbetering geen sprake:

"De bewoning is onverbeterlijk vuil".

Vooral als vrouwen zelf wel tevreden waren over hun wijze van bewoning, waren veranderingen moeilijk af te dwingen:

"Het dringt niet tot de vrouw door dat de bewoning zeer slecht is, 'ze werkt toch wel'".

"Juffrouw P. ziet echter niet in, dat het anders kan, viudt zelf dat ze een zeer goede huisvrouw is".

"Met vrouw gesproken. Ze vloog me haast aan toen ik zei dat ze de woning beter moest bewonen en vond het heel schoon. Met mijn potlood haalde ik toen hele dotten vuil uit de hoeken".

De belangrijkste stimulans voor het zorgen voor een nette bewoning was het verkrijgen van toestemming voor overplaatsing naar een normale gemeentewoning. Deze toestemming kon men krijgen na een bezoek van een Commissie van deskundigen (49). Op

advies van de opzichteres bezocht deze commissie de voor overplaatsing in aanmerking komende gezinnen, bekeek hoe schoon het huis was, inspecteerde kasten en bedden, keek hoe de kinderen gekleed gingen en velde op grond van dit alles een oordeel. Het bezoek van de commissie was altijd onverwacht, zodat gezinnen die overgeplaatst wilden worden, ervoor moesten zorgen hun woning ten allen tijde in orde te hebben. Meermalen wees de commissie een verzoek af: "de bewoning is nog niet van dien aard dat tot overplaatsing kan worden overgegaan" of "de bedden waren nog niet in orde".

In zowel Astar- als Zeeburgerdorp waren een badinrichting en een inrichting waar de was kon worden gedaan. "Regelmatig baden en wassen is een goed middel tot wassen aan orde en nethaid", meende de directeur van de Woningdienst (50). De inrichting van het washuis was zeer primitief. Wasmachines ontbraken, het werd opvoedkundig geacht dat vrouwen met de hand leerden wassen. Door baden en wassen buitenshuis mogelijk te maken creëerde men tevens een mogelijkheid tot controle, zonder dat deze de vorm aannam van bemoeiing met huiselijke aangelegenheden. In Astartorp was de voorgenomen verplichtstelling van gebruik van het nieuw te openen bad- en washuis aanleiding tot onrust en verzet. Een in het dorp actieve buurtvereniging probeerde zoveel mogelijk tegenstanders te mobiliseren; vóór- en tegenstanders gingen elkaar - soms letterlijk - te lijf. De opzichteres wedigde het gebruik van bad- en washuis zoveel mogelijk aan - tot verplichtstelling is het nooit gekomen -, maar uit de wekelijkse aantallen bad- en wasbeurten blijkt dat slechts een deel van de bewoners van deze voorzieningen gebruik maakte (51).

Het verbod op het houden van huisdieren moest ook dienen om de gezinnen tot een hygiënischer leefwijze te brengen. "Het is zeer onwaarschijnlijk dat deze gezinnen die niet eens in staat zijn hun eigen lichaam rein te houden, de dieren zouden reinigen en bovendien is de mogelijkheid dat zij de dieren zoals honden en katten bij zich in bed zouden laten slapen niet denkbeeldig" (52), vond Kappler. Het verbod werd herhaaldelijk overtreden, waarop de opzichteres kon eisen dat het dier ver-

wijderd werd. Later hielden opzichteressen aan deze bepaling minder de hand dan in het begin en lieten zij honden en katten toe als die de burenen geen overlast bezorgden. Zelfs "ondragelijke staat en "het hele huis ruikt naar katten" was geen reden meer om verwijdering te eisen.

Omgang met burenen. Ruzies tussen burenen waren in de dichtbevolkte volksbuurten geen zeldzaamheid. Veel van het leven speelde zich af op straat; in de kleine gehorige huizen kende men weinig privacy, burenen bemoeiden zich veel met elkaar; burenhulp en burenruzie waren twee kanten van deze intensieve relaties. Ook hierin gingen de meer welvarende en sociaal stijgende arbeiders zich steeds meer onderscheiden; zij trokken zich terug uit dit dichte netwerk van burenrelaties en bleven meer "op zichzelf". Zo'n meer gereserveerde houding probeerde men ook de bewoners van Aster- en Zeeburgerdorp aan te leren. In de eerste plannen voor aparte verblijven werd voorgesteld deze niet te laten uitzien op gezellige straten: bewoners moesten leren de gezelligheid binnenshuis en niet op straat te vinden (53). Hoewel de huizen in beide complexen uiteindelijk wel op straat uitkeken, waardeerden opzichteressen het wel als bewoners zich niet teveel met hun burenen bemoeiden: dit wees op een grotere aandacht voor de eigen woning en gaf minder kans op ruzie. Het voorkomen en beslechten van burenruzies gaf de opzichteres soms heel wat werk. Vooral de vrouwen die hun dagen meestal in het dorp sleten, maakten hevige ruzies met elkaar, die ten aanschouwe van iedereen werden uitgevochten. Dat het hierbij niet zachtzinnig toeging, mag blijken uit de verslagen van de opzichteressen:

"Vrouw flinke ruzie met Mejuffrouw W. Ze vlieden elkaar in de baren. De laatste scheurt juffrouw S. de kleren van het lijf".

"Mej. S. vliegt mej. O. aan, de laatste rolde over straat de bossen haar werden van haar hoofd getrokken".

"Vrouw komt huilend op het bureau: buurvrouw P. heeft haar met een stok 'de hersens ingeslagen', schreeuwt erg. Ook haar hand is opengekrabd".

"De vrouw slaat mej. B. met sleutels een open gezicht".

Bij sommige gezinnen die in hun oorspronkelijke

woning als ruziemakers bekend stonden, hielp het dreigement dat ruziezoekers nooit een andere woning zouden krijgen. Zij trachtten zich hierin te houden en ook niet betrokken te raken bij de ruzies van anderen.

"N. neemt nu bij ruzie, als hij aan komt lopen, zijn vrouw bij de hand, angstig dat zij er zich mee zal bemoeien".

Als het mogelijk was greep de opzichteres in om de vechtenden te scheiden. Maar soms waren de ruzies zo hevig dat de politie eraan te pas kwam. Ook dit gedrag werd gezien als een bewijs dat de bewoners nog niet in een normale woning pasten. Een vrouw die tijdens het bezoek van de Commissie een buurvrouw aanvliegt, krijgt geen toestemming om te verhuizen, want dit "valt natuurlijk niet in goede aarde".

Niet alleen kon een veelvuldige omgang met burenen leiden tot ruzie, maar ook hield dit de vrouwen af van hun huishoudelijk werk. Toch zagen opzichteressen ook positieve kanten aan de omgang tussen burenen: huishoudelijke hulp bij ziekte en afwezigheid van de huisvrouw, materiële hulp en een gunstige invloed die sommige bewoners op hun burenen wisten uit te oefenen.

Betalen van de huur. Zoals gezegd werd een geregeld betalen van de huur een belangrijk onderdeel van de reclassering geacht. Opzichteressen besteedden een groot deel van hun tijd aan het innen van de huur, het aansporen tot geregelde betaling en het regelen van de afbetaling bij huurachterstand. De huurschuld in beide complexen was al spoedig zeer groot, waarop men in 1928 tot een huurverlaging besloot. Huurschuld was vaak het gevolg van onmacht tot betalen. Regelmatige betalingsstaakten hiermee soms als hun inkomen daalde, als hun handel bijna stillag, als er problemen met de steun waren. Maar er waren ook mensen die weigerden te betalen:

"Menschen, die zich moeten laten trappen, behoeven niet te betalen".

"Ze vond dat er veel te weinig verdiend was, daarvan kon je niet ook nog huur betalen".

Opzichteressen probeerden huurschuld te voorkomen door te benadrukken dat huurbetaling tot de eerste verplichtingen behoorde en belangrijker was dan andere uitgaven:

"De man komt vragen of hij de huur deze week mag gebruiken om schoenen te kopen. Natuurlijk niet toegestaan".

Als er eenmaal een achterstand was ontstaan, probeerden zij een regeling te treffen om de schuld met één of enkele kwartjes per week af te lossen. Ook in dit opzicht was toestemming tot verhuizen de voornaamste beloning. Om voor een gemeentewoning in aanmerking te komen mocht er geen huurschuld zijn of moest men al een half jaar lang de schuld geregeld afbetalen.

Huurbetaling werd klaarblijkelijk zo belangrijk gevonden dat alleen een grote huurschuld reden is geweest om tot huuropzegging en ontruiming over te gaan. In alle betreffende gevallen bestond het vermoeden dat de bewoners wel in staat waren te betalen, maar dit weigerden. De gemeente trad hier op als een gewone huiseigenaar die niet te veel verlies wilde lijden; misschien dat de grote exploitatietekorten die de complexen de gemeente opleverden hierbij een rol speelden.

Als gezinnen van de steun leefden, werd bij enigszins onregelmatige betaling bij Maatschappelijke Steun een verzoek tot inhouding van de huur op het steunbedrag ingediend, soms tot grote woede van de betrokkenen die hierdoor in hun vrijheid beknot werden. Halverwege de jaren dertig had de huurinhouding op de steun zo algemeen ingang gevonden, dat de stijging van de totale huurschuld min of meer tot staan kwam. Het argument dat deze maatregel de opvoedende werking van het regelmatig opzij moeten leggen van de huur teniet deed, is naar mijn weten nooit naar voren gebracht. In een tijd van algehele bezuiniging kreeg het laag houden van de huurschuld alle voorrang.

Zorg voor de kinderen. Opzichteressen moesten ook controleren of bewoners wel goed voor hun kinderen zorgden. Zij moesten opletten of kinderen er niet ondervoed uitzagen, niet onvoldoende gekleed waren en niet mishandeld werden. Sommige opzichte-

ressen gingen in deze opvoedingstaak verder dan anderen. Verontwaardigd vertelt een Amsterdams gemeenteraadslid over een staaltje van verregaande bemoeizucht: "Wanneer kinderen met een boterham op straat lopen, worden ze naar binnen geduwd, omdat het opzichteresje niet wil, dat de kinderen op straat hun boterham eten. De moeders dulden dit niet", waarop een ander reageert met "De moeders moesten dit zelf verbieden" (54).

Samen met onderwijzers zagen opzichteressen erop toe dat kinderen regelmatig en op tijd naar school gestuurd werden. Als dit helemaal niet lukte:

"Het is uiterst moeilijk te zorgen dat de vrouw de kinderen geregeld naar school zendt. Kinderen gingen in de stad zelden of nooit".

werd het schoolverzuim bij officiële instanties gemeld en verschillende ouders werden veroordeeld wegens ongeoorloofd schoolverzuim.

Bemoeiing met de kinderen uit de complexen kreeg verder gestalte in de opening van een crèche voor jonge kinderen die van 9 tot 12 en van 2 tot 5 uur open was en onder professionele leiding stond. Verder waren er voor de kinderen handwerk- en handarbeidclubs en werden er vertelavonden gehouden. Er was een speelterrein waar soms georganiseerd spelletjes werden gedaan en waar onder leiding van de conciërge gevoetbald werd; men vierde Sinterklaas en Kerstfeest en maakte jaarlijks met de kinderen een uitstapje. Voor dit "maatschappelijk werk" zorgde niet de gemeente, maar particuliere instellingen. In 1928 diende de buurtvereniging De Lelie het verzoek in aan het jeugdwerk in Asterdorp te mogen deelnemen. De gemeentelijke adviescommissie voor ontoelaatbare gezinnen raadde dit ten sterkste af, omdat deze mensen volgens haar zelf leiding behoeften en het gewaagd zou zijn de opvoeding van de jeugd toe te vertrouwen aan mensen die voor het merendeel als psychopaat gekwalificeerd moeten worden, en omdat zo de continuïteit van het werk niet gegarandeerd zou zijn (55).

Overige bemoeiingen. Samen met de conciërge handhaafde de opzichteres de "orde" in het dorp. Als

bewoners een winkeltje aan huis begonnen eiste ze sluiting, zeker als er snoep of drank verkocht werd; als iemand iets aan zijn woning veranderde stond ze erop dat dit ongedaan gemaakt werd. Mannen en kinderen die van school kwamen werden wel eens door haar bemiddeling aan werk geholpen. Ook hielp ze bij het aanvragen van handeïsgeld, bemiddelde bij de talrijke steunconflicten, diende aanvragen in bij liefdadigheidsverenigingen en bij Maatschappelijke Steun. Zij probeerde alcoholisten in contact te brengen met een geheelonthoudersvereniging, voerde overleg met ambtenaren van justitie en politie en met vertegenwoordigers van de kinderbescherming.

Onvrede en verzet

Aster- en Zeeburgerdorp hadden al spoedig een slechte naam. Veel kandidaatbewoners maakten ernstige bezwaren tegen toewijzing van een woning in een van de complexen en bleven liever in een krotwoning dan een huis in een complex voor "ontoelaatbaren" te accepteren. De leegstand in de beide complexen was dan ook aanzienlijk, soms stond bijna de helft van de huizen leeg.

Van alle gegadigden voor een gemeentewoning tussen 1926 en 1938 werden er 1292 als asociaal - een steeds meer gebruikte naam - gedefinieerd. Hiervan aanvaardde ongeveer de helft een woning in Aster- of Zeeburgerdorp (56). Dit waren de gezinnen die noch op de vrije markt, noch bij de gemeente een goede woning konden vinden of letterlijk op straat stonden. Naast "ontoelaatbare" gezinnen, waren ook mensen die uit hun woning waren gezet, bewoners van afgekeurde woonschuiten en van krotten die afgebroken werden soms genoodzaakt een woning in een van de complexen te accepteren, hoewel zij hier - ook volgens de opzichteressen - niet thuishoorden:

"Goed soort mensen. Dit gezin hoort hier eigenlijk niet".
"Bewoning tamelijk, arbeidersgezin, geen a-sociaal geval"

Door het voortdurend tekort aan goede goedkope woningen was van een spoedige overplaatsing vaak geen sprake, zodat ook deze gezinnen gedwongen waren jarenlang in een complex voor "ontoelaat-

baren" te wonen.

De meeste gezinnen kwamen met tegenzin, alleen al vanwege het stigma dat door het wonen in een dergelijk complex op hen gedrukt werd. Een enkeling weigerde zelfs de verblijfskaart te tekenen, omdat daarin het woord "ontoelaatbaar" voorkwam. Bewoners klaagden dat werkgevers hen niet in dienst wilden nemen als ze hoorden dat ze hier woonden, en dat huiseigenaren hen niet in hun woning toelieten als ze erachter kwamen met een ex-bewoner van Aster- of Zeeburgerdorp te doen te hebben. Enerzijds werd het stigmatiserend effect van het wonen in de complexen wel erkend door degenen die bij de huisvesting van "ontoelaatbaren" betrokken waren: zij zagen hierin zelfs een prikkel voor de bewoners hier door behoorlijk gedrag zo snel mogelijk vandaan te komen; anderzijds ontkende bijvoorbeeld Keppler dat mensen geen werk konden vinden omdat ze in Asterdorp woonden. "Er is in Asterdorp echter een maatschappelijk residu, dat, waar het ook zal wonen, steeds door werkgevers bij normale werkkrachten achtergesteld zal worden", meende hij (57). Toch liet de gemeente in 1932 de naam Asterdorp officieel vervallen en gaf de straten verschillende namen, zodat bewoners niet door hun adres direkt als "ontoelaatbaren" zouden worden gekwalificeerd.

In Asterdorp, dat groter was en er onvriendelijker uitzag dan Zeeburgerdorp, kwamen de bewoners verschillende malen in verzet tegen de Woningdienst; de directeur noemde hen "recalcitrant en opstandig" (58). In 1928 werd hier de buurtvereniging de Lelle aktief, die onder andere het verzet tegen de verplichtstelling van het bad- en washuis organiseerde. In hetzelfde jaar stuurde deze vereniging een adres aan de gemeenteraad om te klagen over verschillende voorzieningen. De communisten in de raad, die nauwe contacten met de buurtvereniging hadden, ondersteunden de klachten. Zij veroordeelden het gevangenskarakter van Asterdorp, de controle waaraan bewoners zich moesten onderwerpen, het optreden van de opzichteres die "nauwelijks ouder dan twintig jaar" "burgemeester" speelde over het dorp en moeders van grote gezinnen verplichtte zich naar haar aanwijzingen te gedragen (59).

In 1930 stuurde de Algemene Amsterdamse Huurdersbond een adres aan de gemeenteraad met het verzoek tot opheffing van Asterdorp. Specifieke klachten waren de muur rond het complex, de vochtigheid van de huizen, het toezicht "gelijk een cipier" van de conciërge, de plaatsing van de ramen, het stigma bij de werkgevers en het demoraliserend effect dat een verblijf in deze inrichting uitoefende (60).

In Asterdorp zelf nam het verzet verschillende vormen aan: handtekeningenacties, strooibiljetten, schilderen van leuzen, huurweigeringen, maar ook op meer originele wijze zette men zich af tegen de Woningdienst en haar vertegenwoordigers. Zo vermeldde een opzichteres in haar rapport:

"Op één der daaropvolgende vertelavonden van den heer S. werd deze aan de poort ontvangen door een hele verzameling kinderen, die de "Internationale" aanhieven, en naar K. (lid buurtvereniging, AdR) gingen, waar ook een tooverlantaarn vertoond werd door één der leden van de buurtvereniging".

Aan sommige eisen van protesterende bewoners werd tegemoet gekomen: de huren werden verlaagd en er kwam een tweede ingang. Maar meer fundamentele kritiek op het stelsel van aparte complexen werd nauwelijks serieus genomen. Keppler constateerde dat Asterdorp een gunstig object voor politieke propaganda van de zijde der communisten was geworden en dat klachten vooral als communistische agitatie moesten worden beschouwd. SDAP'ers binnen en buiten de gemeenteraad zagen in deze kritiek een nieuwe hetze van de communisten tegen een gemeentelijke voorziening die door sociaal-democraten tot stand was gebracht. Artikelen in De Tribune waarin Asterdorp een gevangenis, een tuchthuis en een privé-concentratiekampje werd genoemd, waarin Keppler en De Miranda "arbeiders-vijandelijk" heetten en gesproken werd over de "persoonlijke dictatuur" van Keppler waren ook niet bepaald geschikt om een discussie op gang te brengen.

Eind 1929 verloor de buurtvereniging veel van haar aanhang, en na de aktie van de Huurdersbond horende we in de jaren dertig niets meer van collectief verzet van de kant van de bewoners.

Dit wil niet zeggen dat alle bewoners tevreden waren met hun verblijf in de dorpen, maar hun weerstand kwam vooral tot uiting in verzet tegen de opzichteres en de conciërge:

"Schandelijk optreden van vrouw tegen opzichteres; versperde haar op een dusdanige manier de weg, dat buurvrouwen haar naar binnen moesten slepen".

"Ze ontstak zo in woede dat de Woningdienst zich met haar doen en laten bemoeide, dat ze een petroleumstel oppakte (...) en dat in een zwaai naar de opzichteres smeet".

"G. treedt brutaal op tegen de opzichteres aangaande het afhalen van honden van het hondenasyl".

En de onvrede bleek ook uit de hoge vertrekcijfers. Van de 676 gezinnen die tussen 1926 en 1938 in Aster- en Zeeburgerdorp geplaatst werden, vertrokken er 574. Ongeveer een kwart ging naar een normale gemeentewoning, maar het grootste deel ging weer naar een particuliere woning in de stad, vaak weer een krot (61). Sommigen vonden de complexen te afgelegen en misten de drukte en levendigheid van de stad, voor sommigen lag de woning te ver van het werk of de handelswijk, maar voor de meesten was het wonen in een complex voor "ontoe-laatbaren" eenvoudig onverdraaglijk. Zij konden niet tegen de voortdurende controle die op hun doen en laten werd uitgeoefend, maar ook niet tegen de sfeer in de complexen: de grauwe, armoedige omgeving, veel ruzies op straat, grote aantallen ruwe, baldadige kinderen die naar men meende een slechte invloed op de eigen kinderen uitoefenden. Voor mensen die hier woonden was het onmogelijk zich aan deze omgeving te onttrekken, en de slechte naam die bewoners van deze complexen kregen wakkerde de wens hier zo snel mogelijk vandaan te komen nog verder aan. Dit gold niet alleen voor de vertrekkenden, maar ook voor degenen die bleven, óf omdat ze geen andere woning konden vinden, óf omdat ze op een spoedige overplaatsing hoopten.

"Vrouw wil hier zo gauw mogelijk vandaan, vindt deze omgeving verschrikkelijk en veel te stil".

"Man beweert in de gevangenis te komen indien hij hier nog langer blijft".

"G. komt vragen om overplaatsing, kan het hier met zijn gezin niet uithouden. Zit ook wel tussen de slechtste

soort bewoners van Asterdorp".

"De vrouw smeekt huilend om een andere woning".

Van de vertekenden vroeg een klein aantal later weer een woning in een van de complexen; zij konden niet meer wennen aan het wonen in een krot.

Toch waren lang niet alle bewoners van Aster- en Zeeburgerdorp ontevreden met hun buurt. De meesten waren er wat woning betreft sterk op vooruit gegaan: zij hadden een één- of twee-kamerkrot verwisseld voor een nieuwe woning met drie of vier slaapkamers. In de dorpen ontstond al spoedig een nieuw gemeenschapsleven dat niet erg afweek van dat in oudere volksbuurten. Mede door de geïsoleerde ligging kenden de buurtbewoners elkaar, gingen burens vrij intensief met elkaar om, hielpen elkaar bij voorkomende gelegenheden, maakten ruzie met elkaar. Zij zochten hun gezelligheid en ontspanning in het dorp: op straat, in de toneelvereniging, in de clubs. Kinderen genoten een aanzienlijke vrijheid in de verkeer-loze straten en het land erom heen, en aan speelgenootjes was in de kinderrijke dorpen geen gebrek. Het leven in Aster- en Zeeburgerdorp was zeker in de crisisjaren grauw en armoedig, maar het verschilde daarin niet veel van andere buurten die grotendeels door werkloze arbeiders werden bevolkt. Er waren dan ook bewoners die de dorpen niet wilden verlaten, zelfs niet toen zij een andere gemeentewoning kregen aangeboden (62).

Opheffing van Aster- en Zeeburgerdorp

De "tijdelijke verblijven voor gezinnen" waren uitdrukkelijk opgezet met het doel mensen zodanig op te voeden dat zij na enige tijd wel tussen netts arbeidersgezinnen gehuisvest konden worden. Al spoedig bleek het systeem van afzondering en isolering minder goed te werken dan de initiatiefnemers verwacht hadden. De reclasering slaagde maar in een beperkt aantal gevallen en duurde veel langer dan gedacht was. Van de 676 geplaatste gezinnen werden er slechts 169, dus ongeveer 25% overgeplaatst naar een normale woning (63). Men had gehoopt een gezin na twee jaar te kunnen overplaatsen, maar de mensen bleven veel langer: verblijven van 5 tot 10 jaar waren geen uitzondering.

Aan het eind van de jaren dertig sprak de nieuwe directeur van de Woningdienst herhaaldelijk zijn twijfels uit over de juistheid van het stelsel van isolering. In een nota wees hij op het geringe percentage overgeplaatsten, op de lange verblijfsduur, op de slechte invloed van de gezinnen op elkaar, op de grote leegstand en het aanzienlijke exploitatietekort. Zich mede baserend op het rapport van de Nederlandse Vereniging van Geestelijke Volksgezondheid kwam hij tot de conclusie dat de reclasering van onmaatschappelijke gezinnen niet in de eerste plaats een woningvraagstuk was, maar, zoals in het rapport werd gesteld, opgelost moest worden door de samenwerking van vele instanties. "Wij denken hierbij aan instanties van sociaal-psycho-pathologische hulpverlening, van maatschappelijk werk ten behoeve van volwassenen en kinderen, van geestelijke (religieuze) verzorging, van politie, van woningvoorziening en woningtoezicht, van onderwijs" (64).

De Duitse bezetting maakte een einde aan het bestaan van de complexen voor "ontoelaatbare" gezinnen. Asterdorp werd in 1940 ontruimd ten behoeve van Rotterdamse evacués, in 1942 werden er Duitse joodse emigranten gehuisvest die in 1943 waarschijnlijk werden gedeporteerd; na de oorlog herbouwde men het dorp tot een normaal wooncomplex. In 1956 werd het afgebroken. Zeeburgerdorp werd in 1943 op last van de Duitsers ontruimd en afgebroken.

Conclusie

Na de Eerste Wereldoorlog kwam het bestaan van "ontoelaatbare" gezinnen als een volkshuisvestingsprobleem naar voren. In dit stuk heb ik willen laten zien hoe het ontstaan van dit probleem samenhang met de ontwikkeling die industriearbeiders doormaakten in de richting van een meer geordende en gedisciplineerde levensstijl.

Deze ontwikkeling lag ten dele besloten in de aard en organisatie van het werk dat door steeds grotere groepen arbeiders werd verricht. Regelmatige arbeid in industriële ondernemingen verdrong steeds meer de ongeregelde losse arbeid, fabrieks-

arbeiders werden tot steeds grotere arbeidsdiscipline gedwongen. Bovendien ging toename van de fabrieksmatige arbeid gepaard met een langzame verbetering van de lonen, een verkorting van de arbeidstijd en een uitbreiding van de sociale voorzieningen. Sterkere arbeidsdiscipline en een verhoging van de levensstandaard - zelf onderdelen van de veranderende levensstijl - hadden grote invloed op de verdere leefwijze van de industriearbeiders. De ontwikkeling naar een meer "beheerste" manier van leven werd tegelijkertijd bewust afgedwongen en gestimuleerd door werkgevers en arbeidersorganisaties, door onderwijzers, volksofvoeders, filantropen en sociale werksters op allerlei gebied.

Deze nieuwe levensstijl sloot omgang met mensen die deze ontwikkeling niet hadden meegemaakt steeds meer uit. Wanneer hun gedrag ver onder de pas verworven normen van respectabiliteit en netheid lag, werd hun nabijheid zelfs als onverdraaglijk ervaren. Particuliere huiseigenaars, woningsbouwverenigingen en gemeenten speelden op deze gevoelens in door "onfatsoenlijke" gezinnen uit hun woningen te weren; om hun bezit te beschermen, maar ook om "goede" huurders ter wille te zijn. Op die manier werd het vloeiende onderscheid tussen meer en minder ordelijk levende gezinnen verscherpt en geformaliseerd tot een tweedeling van "nette" en "ontoelaatbare" gezinnen. De bemoeiing van de overheid met de laatstgenoemde gezinnen maakte deze steeds duidelijker tot een afzonderlijke, negatief gewaardeerde categorie.

Gezinnen die "ontoelaatbaar" werden geacht, lieten in veel gevallen niet aan hun lot over. Zoveel mogelijk probeerden gemeentelijke autoriteiten hen te disciplineren. Daartoe koos men voor een beleid van isolering in afzonderlijke complexen waar toezicht en pogingen tot opvoeden hand in hand gingen. Deze opvoeding was gericht op het vormen van ordelijke bewoners: op netheid in de woning, een geregeld gezinsleven, huiselijkheid en een regelmatige huurbetaling.

De bemoeiing met "ontoelaatbaren" kan niet losgezien worden van meeromvattende pogingen tot disciplinering van groepen arbeiders die nog niet waren

opgenomen in de industriële arbeidersklasse. Het is niet toevallig dat in dezelfde tijd dat de opvoeding van "ontoelaatbaren" ter hand werd genomen, maatregelen werden voorgesteld ter regulering van andere groepen met een ongeordend bestaan. In 1918 werd de Woonwagenwet van kracht, die het "euvel" van de woonwagens moest inperken. Overlast wegens bedelarij en landloperij, verspreiding van besmettelijke ziekten door onzindelijke behuizing en het onttrekken van kinderen aan het onderwijs werden genoemd als redenen om tot een wettelijke regeling te komen (65). In dezelfde periode werd op gemeenteniveau gesproken over de regulering en inperking van een andere ongeregeld levende beroepsgroep: de venters. Voortdurend kwamen er klachten binnen over de overlast die zij zouden veroorzaken: zij hinderden het verkeer, verstoorden de stilte door hun geroep, vielen mensen thuis en op straat lastig, verontreinigden de straten en gaven aanstoot door hun ruwe taal. Na jarenlange beraadslagingen kwam in 1931 in Amsterdam de eerste venterverordening tot stand (66). Naarmate woonwagenbewoners, venters en andere losse arbeiders economisch in een meer marginale positie werden gedrongen, werd hun ongebonden leven meer als hinderlijk beschouwd en werden meer pogingen gedaan hen aan verdergaande regulering te onderwerpen, zowel in het beroepsleven als in hun huiselijk leven. De bemoeienis met "ontoelaatbaren" was een voorbeeld van dit laatste, het was een van de manieren waarop het streven naar disciplinering van niet-industriële arbeiders gestalte kreeg.

De definitieve opheffing van Asterdorp, Zeeburgerdorp en het Haagse complex kan gezien worden als een erkenning van het feit dat heropvoeding van gezinnen in dergelijke complexen niet lukte. Het verdwijnen ervan betekende echter niet het opgeven van de bemoeienis met deze gezinnen: de bestrijding van onmaatschappelijkheid zoals dat toen ging heten, werd juist na de Tweede Wereldoorlog met kracht ter hand genomen, nu ook op landelijk niveau. Onmaatschappelijkheid werd nu vooral in termen van werkschuweid, crimineel gedrag en parasitaire levenshouding gedefinieerd - slecht woongedrag was nog slechts een van de symptomen -

waarmee de noodzaak van controle en disciplinering nog sterker naar voren werd geschoven. Een beleid van isolering in gezinsoorden en concentratie binnen bepaalde woonwijken werd echter in de loop van de jaren vijftig steeds meer verlaten ten gunste van pogingen tot integratie van deze gezinnen in "normale" buurten, waarbij de hulp van een veelheid van instellingen van sociale zorg geboden werd.

In 1914 werd het begrip "ontoelaatbare" gezinnen voor het eerst gebruikt, omstreeks 1950 was deze term verdwenen. In het dagelijks spraakgebruik had het woord "asociaal" de overhand gekregen; beleidsvoerders, sociale werkers en wetenschappelijke onderzoekers spraken van "onmaatschappelijke" gezinnen. Deze verandering in terminologie geeft uitdrukking aan het feit dat deze groepering in toenemende mate tot een "objectieve" categorie met vaste kenmerken was verheven in plaats van een door beleismakers bestempelde groep.

In dit artikel heb ik willen laten zien dat wat in een bepaalde periode als "ontoelaatbaar" werd gedefinieerd niet losgezien kan worden van wat op dat moment als "normaal" en "behoorlijk" werd gezien. Het denken over de "ontoelaatbaarheid" van gezinnen hing samen met de disciplinering van arbeiders, de daardoor toenemende differentiatie in levensstijl tussen groepen arbeiders en de grotere gevoeligheid bij stijgende groepen voor het nu als ongewenst ervaren gedrag van buurtgenoten. Het begrip "ontoelaatbaarheid", dat zich zou ontwikkelen tot "onmaatschappelijkheid", verwees naar deze relatie en naar de manier waarop gemeentelijke overheden op deze ontwikkelingen voortbouwden en deze versterkten.

Noten

1. Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek, 1954-1965.
2. Rapport inzake de huisvesting van krotbewoners, p. 55.
3. Delhez, p. 25.
4. Gemeenteblad Amsterdam 1915, afd. I, p. 111.
5. Gemeenteblad Amsterdam 1924, afd. II, pp. 1567 e.v.
6. Zie Giele, pp. 27-33; zie ook Giele en Van Oenen.

7. Op het bestaan van verfijnde statusonderscheidingen binnen arbeidersbuurten is met name in Engelse studies gewezen. Zie bijv. R. Roberts, *The classis slum*, Manchester, 1971. In Nederland ontbreken nauwkeurige beschrijvingen van het leven in 19e eeuwse volksbuurten, maar ik meen uit incidentale opmerkingen in bijvoorbeeld de studie van Jens en het boek van J. Simonse, *Belammerde kansen*, Alphen a/d Rijn 1974 te mogen opmaken dat Nederlandse volksbuurten in dit opzicht niet sterk afweken van Engelse buurten.
8. Giele, p. 32, p. 58.
9. De Regt (1977) en (1978).
10. Vgl. Jens over Wijk C in Utrecht.
11. Zie bijv. Dijkhuis, pp. 64-70 over het gebruik van geld.
12. Zie bijv. Jens, p. 116.
13. Eenzelfde idee is aan te treffen bij Van Doorn, die in de "proletarische achterhoede" restgroepen zag die de economische, sociale, politieke en culturele emancipatie van het merendeel der arbeiders niet hadden meegemaakt. Duitmeyer gebruikt voortbouwend op Van Doorn de term "sociaal-achtergebleven" gezin.
14. In Amsterdam speelde de directeur van de Woningdienst, Keppler, en de wethouder van volkshuisvesting, De Miranda, een grote rol in de asocialeitsbestrijding, in Utrecht de wethouder Van Dijk. Vgl. Duitmeyer, pp. 165-157. Sociaaldemocratische gemeenteraadsleden in diverse steden (Amsterdam, Utrecht, Den Haag, Leeuwarden en Arnhem) hielden zich intensief met dit probleem bezig.
15. Deze rapporten zijn onder verschillende nummers te vinden in het archief van de gemeente Amsterdam, afdeling Volkshuisvesting. Alle inspringende citaten zijn aan deze rapporten ontleend. Ook de paragrafen over de activiteiten van de opzichteressen in Aster- en Zeeburgerdorp steunen hoofdzakelijk op deze rapporten. De bewoordingen waarin deze rapporten zijn geschreven laten zien dat de opzichteressen geen gedistantieerde beschrijving gaven van hetgeen ze aantroffen, maar dat geschoktheid en verontwaardiging vaak de boventoon voeren.
16. Zie het uitgebreide verslag van een woninginspectrice, Gemeentearchief nr. 5730VH1919.
17. Zie I. Jonker, directeur van Hulp voor Onbehuisden, Gemeentearchief nr. 7042VH1923, bijlage D4.
18. Gemeenteblad Amsterdam 1924, afd. II, pp. 1567 e.v.
19. Notulen van de Commissie van advies bij het beheer van gemeentewoningen, Gemeentearchief, nr. 1068VH1931. Deze commissie was onderverdeeld in subcommissies, één daarvan was de Subcommissie voor ontoelaatbare gezinnen. De ge-

- citeerde opmerking is van Bongers, die deel uitmaakte van deze subcommissie.
20. Verslag van de Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam, 1919, p. 71.
  21. Volgens Querido, pp. 15-16 waren van de 70 kinderen tussen 14 en 21 jaar er 20 in gestichts- of gezinsverpleging en waren er van de 50 ouders er 18 uit de ouderlijke macht ontzet of ontheven; uit het Rapport betreffende etc., bleek dat er in 35 van de 311 onderzochte gezinnen een wettelijke maatregel van kracht was die tot onthefing of ontzetting of gezinsvoogdij dwong.
  22. Querido, p. 16; Rapport betreffende etc., pp. 20-21.
  23. Gemeentearchief Amsterdam, nr. 588-VH1924, Gemeenteblad 1924, afd. II, p. 1567 e.v.
  24. Keppler (1929), pp. 30-33.
  25. Querido, met name pp. 40-48.
  26. Idem, p. 20.
  27. Idem, p. 20.
  28. Rapport betreffende etc., p. 42. Hoewel de terminologie doet denken aan biologische en en genetische beschouwingen mondde dit onderzoek uit in een aanbeveling tot intensieve hulpverlening aan en opvoeding van gezinnen.
  29. Zie voor een volledige beschrijvingen van de voorzieningen in verschillende gemeenten Delhez.
  30. Gemeenteblad Amsterdam 1923, afd. II, p. 1833.
  31. Gemeenteblad Amsterdam 1921, afd. II, pp. 222 e.v.; idem 1924, afd. II, p. 1567.
  32. Het Volk, 30 jan. 1924.
  33. Van Herwerden, p. 138.
  34. Keppler (1929), p. 3.
  35. Duitemeyer, p. 127.
  36. Zie voor de voor- en nadelen van concentratie de verslagen van de gemeenteraadsdebatten in Amsterdam; Duitemeyer; Delhez; notulen van de Commissie van Advies 1931 (1068VH1931); notulen van de Subcommissie 1937 (284VH1937). Rapport inzake de huisvesting van krotbewoners; nota van de directeur GWD Amsterdam 1941 (557VH1941).
  37. Brief directeur GWD aan de wethouder van volkshuisvesting archiefnr. 199VH1929.
  38. Zie Delhez; Duitemeyer. Het boek van Duitemeyer is voor een belangrijk deel gewijd aan de geschiedenis van het Utrechtse complex.
  39. Een meer gedetailleerde beschrijving van het Amsterdamse gemeentebeleid inzake "ontoelaatbare" gezinnen is te vinden in de doctoraal-scriptie van Reys.
  40. Gemeentearchief 532VH1928.
  41. Keppler (1929), p. 37.
  42. Gemeenteblad 1924, afd. II, pp. 1567 e.v.
  43. Het Volk, 15 jan. 1924.
  44. Het Volk, 30 jan. 1924.
  45. Keppler (1929), p. 5.
  46. Verslag van de Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam 1919, p. 70.
  47. Het Volk, 30 juli 1927.
  48. De Tribune, 9 dec. 1929; dit werd mij ook meegedeeld door een ex-opzichteres en een aantal oud-bewoners van Asterdam.
  49. De Subcommissie voor ontoelaatbare gezinnen was belast met deze taak. Soms vergezeld Keppler de leden van de commissie op hun bezoek bij de over te plaatsen gezinnen.
  50. Keppler in een brief aan de wethouder van volkshuisvesting, Gemeentearchief nr. 1804VH1927.
  51. In de jaarverslagen van de Woningdienst werd regelmatig vermeld dat gebruik van was- en badhuis voortdurend toenam. Als vanaf 1935 de wekelijkse aantallen bad- en wasbeurten genoemd worden, blijkt dat nog niet de helft van de bewoners van deze voorzieningen gebruik maakt.
  52. Keppler (1929), p. 25.
  53. Zie Rapport betreffende de huisvesting van ontoelaatbare gezinnen uit 1915 (3356VH1915). Eenzelfde gedachtengang is terug te vinden in de architectuur van de Amsterdamse School. De uit deze School stammende arbeiderswoningen hadden kleine, hooggeplaatste ramen, die het uitzicht op de straat bemoeilijkten.
  54. Gemeenteblad Amsterdam 1928, afd. II, p. 2847.
  55. Gemeentearchief nr. 659VH1928.
  56. Zie de nota van de directeur van de Woningdienst, Flipse, over het functioneren van de beide complexen, archief nr. 557VH1941, bijlage D.
  57. Keppler, gemeentearchief nr. 346VH1930.
  58. Keppler (1929), p. 36.
  59. Gemeenteblad Amsterdam 1928, afd. II, p. 2806.
  60. Gemeentearchief Amsterdam, nr. 346VH1930.
  61. Nota van de directeur GWD, archief nr. 557VH1941, bijlage A.
  62. Dit is gebaseerd op interviews met ex-bewoners van Asterdam die jarenlang in het complex gewoond hadden.
  63. Nota directeur GWD, archief nr. 557VH1941, bijlage A.
  64. Rapport betreffende etc., p. 42.
  65. Zie voor het ontstaan van de Woonwagenwet Wernink, pp. 68-75.
  66. Zie voor het tot stand komen van de ventverordening Huberts.

Literatuur

- Bonger, W.A., "Over 'kontrôle-woningen' en over nog meer", in: *Het Volk*, 30 jan. 1924.
- Delhez, C.F., "De huisvesting van ontoelaatbare gezinnen", in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, jrg. 9 (1929), pp. 25-36.
- Dongen, A.H.W. van, *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek 1945-1966*, Amsterdam, 1968.
- Doorn, J.A.A., *De proletarische achterhoede*, Meppel, 1954.
- Duitemeyer, G., *Het sociaal-achtergebleven gezin*, Wageningen 1962.
- Dijkhuis, H., "Vijftig dagen in een Jordans kosthuis", in: F. Bovenkerk en L. Brung, *De rafelrand van Amsterdam*, Meppel, 1977, pp. 36-80.
- Giele, J. en G.J. van Oenen, "De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850", in: *Mededelingenblad*, nr. 45 (mei 1974), pp. 2-32.
- Giele, J., "Arbeidersbestaan", in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976*, Nijmegen, 1976, pp. 21-91.
- Herwerden, M.A. van, bespreking van A. Querido, "Het Zeeburgerdorp", in: *Mensch en Maatschappij*, jrg. 10 (1934), pp. 137-138.
- Huberts, V.R.A.D., *De Amsterdamse venters*, Amsterdam 1940.
- Jens, L.F., *Criminaliteit in Utrecht*, Utrecht, 1940.
- Keppler, A., *De huisvesting van asociale gezinnen te Amsterdam*, Amsterdam, 1929.
- Querido, A., *Het Zeeburgerdorp*, Leiden/Amsterdam, 1933.
- Rapport inzake de huisvesting van krotbewoners*, z.p., z.j.
- Rapport betreffende een enquête inzake het onmaatschappelijke gezin*, Amsterdam, 1941.
- Regt, Ali de, "Arbeidersgezinnen en industrialisatie", in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 4 (mei 1977), pp. 3-27.
- Regt, Ali de, "De vorming van een opvoedingstraditie", in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 5, nr. 1 (jun 1978), pp. 37-61.
- Reys, H.J., *De huisvesting van ontoelaatbare gezinnen in Amsterdam 1915-1945*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Historisch Seminarium, 1978.
- Wernink S.J., J.H.A., *Woonwagengewoners*, Assen, 1959.
- Archief van de gemeente Amsterdam, afdeling Volkshuisvesting diverse stukken.
- Gemeenteblad Amsterdam*, 1914-1940.
- Verslagen van de gemeentelijke Woningdienst Amsterdam*, 1915-1940.